

Cite: Zvonar, V. P., Dyakonenko, O. I., & Sova, O. Yu. (2022). Zakonomirnosti formuvannia sotsialnoho kapitalu v Ukraini: teoretychni zasady i mizhnarodnyi kontekst [Regularities of Social Capital Formation in Ukraine: Theoretical Framework and International Context]. *Demografiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 3 (49), 102-122. <https://doi.org/10.15407/dse2022.03.102>

<https://doi.org/10.15407/dse2022.03.102>

УДК 311.2:330.3

JEL Classification: O35

В. П. ЗВОНАР, д-р екон. наук, старш. наук. співроб., проф. каф. управління Київський столичний університет імені Бориса Грінченка
04212, Україна, м. Київ, вул. Маршала Тимошенка, 13-Б, 5 поверх
E-mail: v.zvonar@kubg.edu.ua
ORCID: 0000-0003-1300-4791
Scopus ID: 57221620755

О. І. ДЯКОНЕНКО, канд. екон. наук, старш. наук. співроб.
Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: oksana.dyakonenko@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4645-7471

О. Ю. СОВА, канд. екон. наук, старш. наук. співроб.
Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: sovy@ukr.net
ORCID: 0000-0001-6386-6432

ЗАКОНОМІРНОСТІ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ І МІЖНАРОДНИЙ КОНТЕКСТ

Актуальність статті зумовлена необхідністю поглиблення теоретичних знань про основи формування соціального капіталу, а також постійною потребою у компаративних міжнародних дослідженнях процесів капіталізації соціальної взаємодії.

Метою статті є теоретичний пошук у напрямі з'ясування базових закономірностей формування соціального капіталу як основоположних засад трансформації соціальної взаємодії в економічно значущий ресурс. Наукова новизна полягає в обгрун-

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2022. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2022. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

туванні функціонування базових елементів соціального капіталу у розрізі виявлених закономірностей, а також у визначенні особливостей ресурсної трансформації соціальних зв'язків. Методологія дослідження включає два аспекти: теоретичний, мета якого ґносеологічно окреслити характерні взаємозв'язки між явищами та соціальними процесами, що впливають на формування соціального капіталу; аналітичний, за яким здійснено оцінку прояву виявлених закономірностей формування соціального капіталу в Україні та низці країн світу. Результати дослідження: встановлено основні закономірності (емпатія, ризик-рефлексивність, міграційний імпакт, норм-кореспондентність), які визначають функціонування ключових елементів соціального капіталу, детермінують особливості трансформації та конвертації його окремих форм. Обґрунтовано інформативні економічні індикатори, що відображають тенденції прояву закономірностей формування соціального капіталу. Представлено результати аналітичної оцінки реалізованості зазначених закономірностей в Україні порівняно з іншими країнами. Виявлено, що емпатія як взаємозв'язок між раціональністю та соціальною людською взаємодією становить міцний фундамент для розвитку соціального капіталу та має найбільш яскраві і позитивні прояви у вітчизняному соціумі, коли економічні агенти з готовністю та зважено відгукуються на потреби своїх візаві у соціальних відносинах. Розкрито особливості диференціації форм соціального капіталу за напрямом внутрішніх зв'язків усередині соціальних мереж та за ознакою однорідності (цільності) соціальних мереж. Обґрунтовано детермінованість варіативності форм соціального капіталу різним сприйняттям ризиків суб'єктом соціальної взаємодії. Водночас встановлено низьку толерантність вітчизняних економічних агентів до ризику. Це визначає їх преференції щодо участі у соціальних мережах вертикального і закритого типу. Виявлено взаємозв'язок міграційних процесів (мобільності) та соціальної довіри, що проявляється у загалом неоднозначному впливові на функціонування мереж довіри як імміграції в Україну, так і еміграції з неї. Це свідчить про можливість та резерви управління цим впливом з метою нарощування соціального капіталу в країні. Конкретизовано об'єктивний взаємозв'язок довіри до соціальних норм (ступеня їх суспільного визнання й прийняття) та продуктивності соціального капіталу. Визначено, що в умовах України критично низький рівень довіри у суспільстві до соціальних норм і нормотворчих інститутів сприяє розвиткові корупційних та інших деструктивних соціальних мереж.

Ключові слова: соціальний капітал, закономірності формування, соціальна мережа, порівняння.

Постановка проблеми. В умовах сталого нарощування потенціалу соціального капіталу в Україні актуалізується потреба в обґрунтуванні закономірностей його розвитку з метою ефективного використання капіталу на різних ієрархічних рівнях управління. Повномасштабне вторгнення на територію України російських військ змушує задіяти всі можливі засоби боротьби, одним з яких є система соціальних зв'язків українського суспільства — значущий ресурс інформаційної економіки. Соціальний капітал, що функціонує на засадах соціальної відповідальності і солідарності, згуртованості та взаємодопомоги, є потужним засобом боротьби в умовах війни. Визначення закономірностей розвитку соціального капіталу дасть можливість обґрунтувати особливості його використання в сучасних умовах.

Актуальність дослідження. Соціальний капітал — ресурс, капіталізація якого дає можливість отримати вигоди шляхом його конвертації в інші види капіталу та мінімізації трансакційних витрат. Мультиплікативний ефект від зростання соціального капіталу та вдосконалення мережевої взаємодії має продуктивний вплив на всі сфери життєдіяльності індивіда (зайнятість, освіту, безпеку тощо), особливо за нерозвинутих інституцій в країні.

Українське суспільство має унікальні підґрунтя для розвитку соціального капіталу. Тут здавна практикувався соціальний нетворкінг — установлення та підтримання корисних соціальних контактів на засадах довіри та взаємодопомоги (толока — колективне виконання робіт; супруга — об'єднання робочої худоби й реманенту для виконання сільськогосподарських робіт; позикова каса громади — фонд, що формувався за рахунок продажу деревини, внесків членів громади тощо).

Водночас соціальний капітал здатен чинити і негативний вплив, який може простежуватись у фрагментації ринку, зниженні продуктивності та гнучкості, надмірних витратах на підтримку зв'язків, перевантаженості зв'язками тощо. Соціально-економічні реалії в Україні свідчать і про актуалізацію негативних аспектів розвитку соціального капіталу, зокрема в частині поширення корупції, nepotизму, тіньової економіки.

Виявлення та аналіз прояву закономірностей формування соціального капіталу дасть можливість мінімізувати його деструктивний тиск та посилити конструктивний вплив, що є особливо актуальним в умовах економічних та інституційних потрясінь, спричинених військовою агресією з боку РФ. Масштаби та наслідки агресії активізували появу нових тенденцій формування соціального капіталу та трансформували наявні, що актуалізує потребу у науковому осмисленні цих процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження соціального капіталу є пріоритетом для світової науки. Звертаючись до робіт відомих учених, варто відмітити вагомість досліджень П. Бурд'є (P. Bourdieu), Т. Заяць (T. Zayats), Дж. Коулмана (J. Coleman), Дж. Філда (J. Field), М. Грановеттера (M. Granovetter), Р. Путнама (R. Putnam), М. Гарджуйло (M. Gargiulo), Й. Луо (Y. Luo) та інших. Зокрема, Т. Заяць (T. Zayats) було обґрунтовано залежність розвитку соціального капіталу від рівня доходів населення [1], М. Гарджуйло (M. Gargiulo) досліджено згуртованість мереж, структурні діри та адаптацію соціального капіталу [2], Дж. Коулман (J. Coleman) ґрунтовно дослідив поняття соціального капіталу, його форми та умови формування, а Й. Луо (Y. Luo) — поняття «*guanxi*» як винятково східну рису соціального капіталу.

Попри напрацювання значної кількості теоретичних і практичних пропозицій щодо розвитку соціального капіталу у фаховій літературі бракує висвітлення основ цього процесу. Адже традиційно дослідники фо-

кусуються на ситуативних проблемах реалізації соціального капіталу у різних країнах і за різних обставин. Питання ж первинних важелів впливу на соціальну капіталізацію, підходи щодо їх структуризації залишаються не до кінця з'ясованими. Привертає увагу і недостатність сфокусованого міжкраїнного аналізу передумов такої капіталізації.

Мета дослідження — обґрунтувати специфіку прояву закономірностей формування соціального капіталу із залученням аналізу їх маніфестації в низці країн.

Наукова новизна. Виявлено основні закономірності формування соціального капіталу як основоположні засади капіталізації соціальної взаємодії; обґрунтовано функціонування базових елементів соціального капіталу, а також особливості трансформації соціальних зв'язків в економічно значущі ресурси та конвертації його окремих форм у розрізі виявлених закономірностей.

Матеріали і методи. У роботі використано діалектичний метод, системний підхід, прийоми абстрагування й узагальнення, порівняльний підхід. Робота охоплює два аспекти. Перший аспект — теоретичний, де ціллю було окреслити закономірності формування соціального капіталу. Інформаційною базою дослідження слугували праці авторитетних науковців та експертів. Другий аспект — аналітичний, метою якого стало оцінювання прояву окреслених закономірностей. Цю частину дослідження виконано на матеріалах і даних міжнародних аналітичних агенцій. Там, де це технічно можливо, цифровий матеріал для аналізу стосувався 2020 р. Більш глибокий ретроспективний аналіз у межах цієї статті видається недоцільним через глобальний вплив пандемії *Covid-19*, який змінив багато соціальних і економічних тенденцій саме у 2020 р.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Виокремлюємо чотири основні закономірності, які торкаються функціонування базових основ соціального капіталу як економічного феномену (економічної поведінки, соціальних норм, соціальних мереж, соціальної довіри), а також визначають особливості трансформації та конвертації його окремих форм.

Спостерігаючи першу закономірність, акцентуємо на тому, що економічні агенти, вступаючи в складну систему соціальних відносин у ході здійснення ринкових трансакцій, мають тенденцію постійно оцінювати обставини, порівнювати й аранжувати навколишні предмети та їх стани. Зрозуміло, що найбільшого значення учасники трансакцій надають оцінюванню позицій і настроїв своїх візаві. Процеси цього оцінювання є особливо важливими у формуванні соціального капіталу, що відтворюється як груповий ресурс спільності та взаємної корисності, потребує тривалої залученості і налаштованості на взаємодію зацікавлених агентів. Для них оцінювання реалізується як *емпатія* — осмислене прагнення і вміння зрозуміти інтереси та наміри візаві.

Часто емпатію тлумачать як раціонально зважену без надмірного емоційного забарвлення реакцію суб'єкта, протиставляючи цю реакцію симпатії — прагненню досягнути почуття візаві на основі чуттєвої прихильності. Треба погодитись, що для учасника економічних процесів симпатія дійсно недоречна, бо обмежує комунікацію вузьким колом знайомих суб'єктів. Проте зазначимо, що раціональність емпатії не може однозначно протиставлятися емоціям. Емоції, інтегровані з раціональним освоєнням дійсності, — чуттєве тло, на якому проявляється (складається) господарський досвід. Необхідним є осмислення емоції суб'єктом, раціональне оцінювання ним ситуації прояву цієї емоції. У такій інтерпретації *емпатія* постає закономірністю формування соціального капіталу, вказуючи на взаємозв'язок між раціональністю та соціальністю економічної поведінки, необхідний для капіталізації соціальної взаємодії.

Нетривіальним завданням є підбір інформативних економічних показників для аналізу тенденцій прояву емпатії економічними агентами в Україні. На нашу думку, одним із них може слугувати Світовий індекс благодійності (*World Giving Index, WGI*) — комбінований індикатор, що розраховується аналітиками міжнародної організації *Charities Aid Foundation* для понад 150 країн світу. Цей індикатор відображає відсоток людей, які практикують благодійність за трьома аспектами:

- 1) допомагають нужденним незнайомим особам безпосередньо;
- 2) здійснюють грошові пожертви;
- 3) беруть участь у волонтерській діяльності (інвестують час).

WGI розраховується щорічно як середня арифметична цих часток.

Аналізуючи результати України за цим індексом за 2020 р., необхідно визнати, що вперше за роки підрахунку нашої країні вдалося увійти до когорти 20 країн-лідерів (рис. 1). У попередні роки ця позиція видавалася недосяжною: так, у 2018 р. Україна посіла далеке від лідерства 101 місце.

Примітно, що в 2020 р. у світі, охопленому пандемією коронавірусу, більшість країн з розвинутою економікою та з високою культурою пожертвувань і взаємодопомоги продемонстрували драматичне зниження благодійної активності. Серед них — Велика Британія, США, Канада, Німеччина. Безумовно, це пояснюється карантинними обмеженнями, які звузили можливості для пожертвувань. До кризи благодійності призвела, зокрема, заборона велелюдних публічних заходів і, відповідно, спонсорської діяльності. Далася взнаки також ізоляція літніх людей, котрі в докарантинний період часто ставали волонтерами у справі благодійності.

Тим часом Україна продемонструвала високі показники завдяки кільком факторам. По-перше, карантинні заходи було запроваджено пізніше ніж в європейських країнах і вони були не такими суворими. По-друге, волонтерський рух, який активізувався у 2014 р., за кілька років сформувався в потужну розгалужену мережу. І саме волонтерські організації та

Рис. 1. Індекс благодійності та його складові (топ-20 країн-лідерів, включаючи Україну), 2020 р.

Джерело: побудовано за даними [3].

окремі активісти під час пандемії долучалися до вирішення багатьох соціальних проблем, зумовлених карантинними обставинами. Особливо це стосувалося допомоги лікарям і пацієнтам. Українські благодійники часто вирішували загальнодержавні завдання, які в розвинених країнах забезпечувалися державним коштом, — безкоштовне тестування, медикаменти, адресна фінансова допомога тощо.

З лютого 2022 р. інститут благодійництва в Україні характеризується потужним сплеском розвитку — зростанням масштабів і якості благодійної діяльності. Основними рисами сучасного благодійництва в країні є нарощування професіоналізму, налагодження партнерських відносин на рівні горизонтальних і вертикальних зв'язків, активне формування і використання соціальних зв'язків, активізація інтеграції громадськості у сферу благодійництва і волонтерства, згуртованість та висока вмотивованість спільноти у боротьбі проти ворога. В країні триває процес трансформації інституту благодійництва у скоординовану діяльність, що регулюється організаційно-правовими інструментами, але ще й досі характеризується обмеженістю організаційних та фінансових методів стимулювання та незначною підтримкою з боку держави.

Виявляючи другу закономірність формування соціального капіталу, необхідно мати на увазі особливості диференціації його форм. Пригадаймо, що за напрямом внутрішніх зв'язків усередині соціальних мереж існує горизонтальний та вертикальний соціальний капітал. Перший відноситься до соціальних мереж різноманітних добровільних асоціацій і характеризується рівністю статусу та влади залучених суб'єктів. Такий капітал фор-

мується, наприклад, у сусідських громадах, кооперативах тощо. Другий об'єднує суб'єктів в асиметричні відносини ієрархії та залежності (наприклад, армійські колективи).

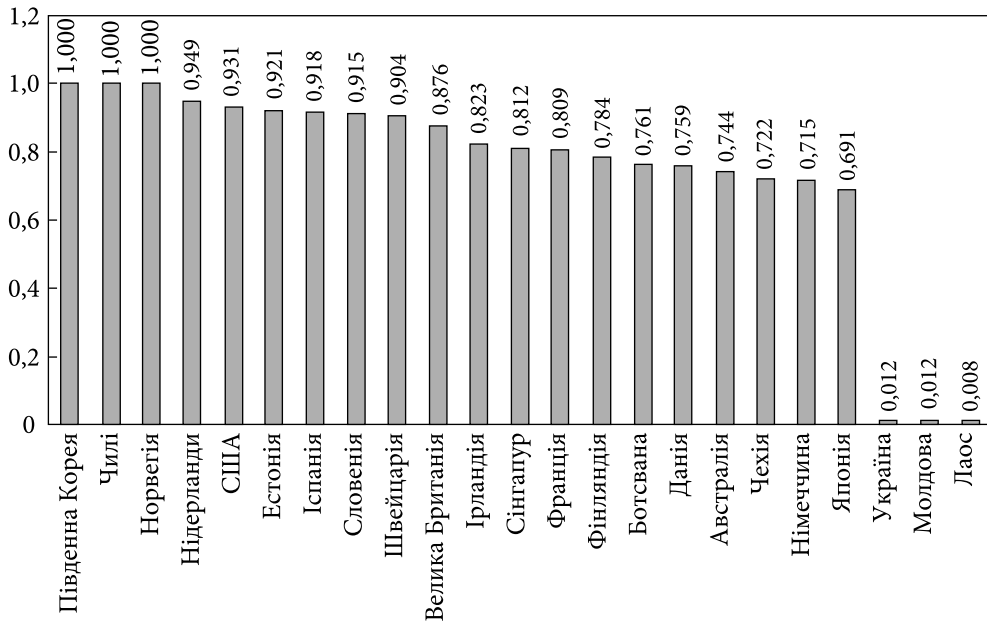
Також треба мати на увазі поділ соціального капіталу за ознакою однорідності (щільності) соціальних мереж на зв'язуючий та об'єднуючий. Умови для формування першого утворюються у малих соціальних групах осіб, споріднених за певними ознаками. Ці особи поділяють спільну ідентичність. Натомість за об'єднуючої форми соціального капіталу зв'язки утворюються між неоднорідними групами і мережами (між особами з різною ідентичністю), формується взаємність, не обумовлена фактом спорідненості. Часто зв'язуючий та об'єднуючий соціальний капітал називають відповідно закритим і відкритим.

Диференціація форм соціального капіталу детермінована закономірністю, яку умовно можна визначити як *ризик-рефлексивність*. Вона пов'язана з неоднаковим сприйняттям ризику економічними агентами в різних соціальних групах та відображає об'єктивний взаємозв'язок між осмисленням ризиків агентами та їхніми перевагами щодо тих чи інших соціальних груп.

Ризики завжди означають невизначеність в економічній взаємодії. Очевидно, що члени горизонтальних мереж характеризуються індиферентністю до ризику або позитивним ставленням до нього. Адже в горизонтальних взаємодіях, де учасники наділені більш-менш однаковим статусом та обсягом влади, невизначеність та пов'язані з нею виклики актуалізуються для кожного. Ніхто не володіє ні повноваженнями, ані ресурсами для захисту інших членів спільноти від ризиків; ніхто не може уникнути ризикового впливу, і власне не прагне цього.

Водночас у вертикальних мережах ставлення до ризиків є іншим для різних агентів. Суб'єкти, які надають перевагу діяльності з більшим ризиком, отримують додаткові ресурси та владу, а також ієрархічно вищий статус. Відповідно, ризикофоби, що уникають ризику, підпорядковують свою діяльність особам з вищим соціальним статусом в обмін на певні гарантії неризикового збагачення і загалом більш «спокійної» діяльності.

На основі ризик-рефлексивності відбувається і диференціація між об'єднуючим (відкритим) та зв'язуючим (закритим) соціальним капіталом. Суб'єкти з індиферентним або позитивним ставленням до ризиків є носіями об'єднуючого капіталу, характерним для відкритих негомогенних та відносно масштабних спільнот. Адже негомогенність і масштабність спільноти є за визначенням вагомим фактором зростання інтенсивності та різноманітності ризиків. Тим часом противники ризику найімовірніше інтегруються в закритих спільнотах та послуговуються зв'язуючим соціальним капіталом. Тут ризики відносно невеликі та прогнозовані з огляду на однорідність та компактність груп. Отже, ризик-рефлексивність як

Рис. 2. Готовність населення до підприємницького ризику в окремих країнах світу та Україні, 2019 р.

Джерело: побудовано за даними [4].

закономірність формування соціального капіталу визначає варіативність його форм.

Для аналізу тенденцій прояву в Україні закономірності, пов'язаної з ризик-рефлексивністю, використаємо дані іншого міжнародного дослідження — Глобального індексу підприємництва (*GEI*) від Міжнародного інституту підприємництва та розвитку (Інститут *GEDI*) із США. Індекс містить низку індикаторів для оцінювання бізнес-екосистем 136 країн та територій. Серед показників, що беруться до уваги в розрахунку Індексу, міститься оцінка прийняття ризику населенням досліджуваних країн. Оцінка ранжується від 0 до 1, де 1 означає найвищу готовність до ризику та відсутність страху перед ймовірними невдачами у здійсненні підприємницької діяльності.

На рис. 2 відображено підсумки 2019 р. для двадцяти найбільш успішних за цим індикатором країн у порівнянні з українським результатом. Можна зробити однозначний висновок про те, що населення нашої держави неприхильно ставиться до підприємницького ризику: Україна посідає передостаннє — 135-те — місце у світі (разом з Молдовою) з мізерним результатом 0,01, випереджаючи лише Лаос. Примітно, що навіть такі країни колишнього соцтабору, як Чехія та Естонія, значно перевершують український показник. Треба також відзначити, що прийняття ризику

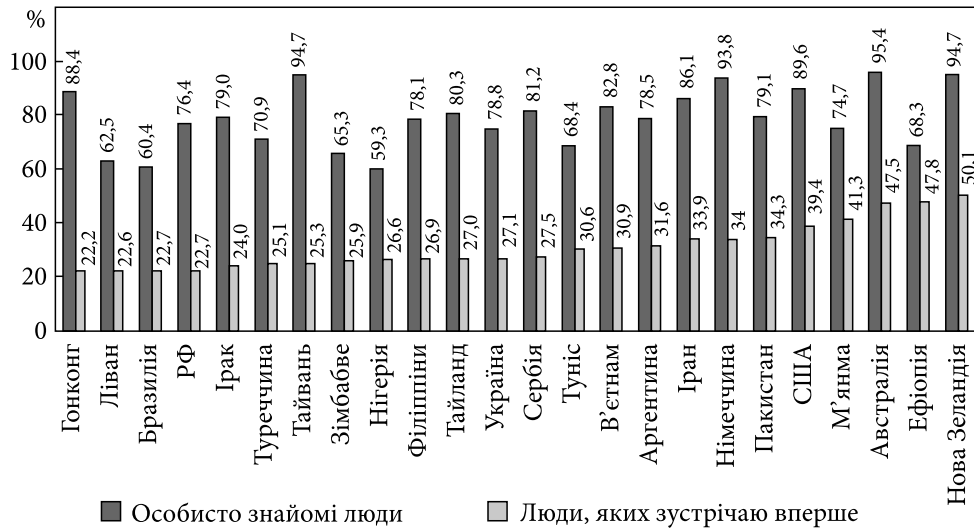

українським населенням погіршується в останні роки: ще у 2016 р. зазначений індикатор для нашої країни становив 0,04.

Отже, з проаналізованих даних випливає висновок, що економічні агенти в Україні схильні формувати соціальні мережі вертикального і закритого типу більше ніж мережі горизонтального та відкритого соціального капіталу.

Ця теза підтверджується, зокрема, спостереженнями зі «Світового опитування щодо цінностей» (*World Values Survey*) — глобального проекту, започаткованого в 1981 р., який став одним із найбільш широко використовуваних та авторитетних міжнародних досліджень, охопив майже 120 країн (близько 95 % населення світу). Україна приєдналася до Світового опитування щодо цінностей у 1999 р. (четвертий раунд) та брала участь у п'ятому (2006), шостому (2011) та сьомому (2020) раундах. Відповідно до результатів останнього сьомого раунду 2020 р., українці мають тенденцію будувати довірчі відносини більшою мірою з людьми найближчого та відносно близького оточення (зв'язуючий або закритий соціальний капітал). Найбільше вони довіряють своїм сім'ям (97,1 %), сусідам (76,7) та тим людям, яких вони особисто знають (74,8 %). Високі показники довіри до сім'ї та сусідів (найближче оточення) залишились майже незмінними (98,7 % та 77,8 % відповідно) порівняно з результатами попереднього раунду 2011 р., тоді як частка тих, хто висловив довіру до знайомих (відносно близьке оточення), значно зменшилася порівняно з 2011 р. (85,6 %) [5]. До слова, рівень довіри до відносно близького оточення в більшості країн Європи виявився набагато вищим ніж в Україні: у Німеччині він становить 93,8 %, у Греції — 82,6%. Це означає, що навіть у мережах зв'язуючого соціального капіталу українці тяжіють до більш закритих та більш вузьких товариств. Більше того, за результатами спостереження лише кожна друга людина в Україні схильна довіряти людям іншої національності та релігії (49,6 % та 48,4 %), тобто виходити за межі своїх закритих мереж. Українці мають украй низький рівень довіри до людей, з якими зустрічаються вперше (27,1 %), і він незначно змінився порівняно з 2011 р. (27,4 %). Окремі дані з цього дослідження щодо довіри до знайомих і незнайомих осіб у різних країнах наведено на рис. 3.

Однак останні події засвідчили високу готовність до ризику і відсутність страху перед можливими невдачами суб'єктів волонтерської діяльності в Україні. Волонтери країни формують соціальні мережі горизонтального і відкритого соціального капіталу, характеризуються переважно однаковим статусом та обсягом влади і надвисокими ризиками діяльності в умовах війни. Бажання бути корисними у боротьбі проти ворога та допомозі українським воїнам, ВПО, малозабезпеченим категоріям громадян тощо сприяють трансформації соціального капіталу в інструмент боротьби на засадах партнерської співпраці, соціальної відповідальності,

Рис. 3. Довіра до знайомих та незнайомих осіб в окремих країнах світу та в Україні, 2020 р., % респондентів
Джерело: побудовано за даними [6].

громадської активності та довіри. Варто зазначити, що більшість населення позитивно ставиться до благодійних організацій і бере активну участь у їхніх проектах, хоча й з певною недовірою, головним чином через низьку звітність діяльності. Саме тому довіра населення до благодійних фондів є значно нижчою порівняно з довірою до конкретних публічних осіб благодійної сфери.

Третя виявлена закономірність формування соціального капіталу відображає сталий взаємозв'язок міграційних процесів (мобільності) та соціальної довіри. Цю закономірність умовно можна визначити як *міграційний імпакт*. Міграція позиціонується як ключовий прояв процесу глобалізації у сучасному світі та має об'єктивну природу [7]. Тому її вплив на соціальну капіталізацію є неминучим.

Традиційні соціоекономічні дослідження рідко розглядають міграцію в контексті проблематики соціальної довіри. У науковій літературі можна віднайти аналітичні викладки про те, що міграція суттєво послаблює довіру у приймаючих громадах [8]. Знані науковці активно висловлюються про те, що особи, які мешкають чи працюють тривалий час в інших країнах, демонструють (принаймні в короткостроковій перспективі) невисоку довіру до громади свого проживання та місцевої влади, загалом маючи низький рівень громадської і політичної активності [9]. Емігруючи до чужих країн, люди з одного боку поступово втрачають зв'язок з громадами та суспільствами свого походження, а з іншого — послаблюють загальну соціальну згуртованість у громадах-реципієнтах, змінюючи соці-

альну структуру в останніх, привносячи дисбаланс та соціальну напругу. Це, безумовно, має негативний вплив на розвиток соціального капіталу. Потрібні час та зусилля з боку мігрантів і власне приймаючих спільнот (особливо владних інститутів) щодо інтеграції мігрантів та формування нової адаптивної якості соціального капіталу.

Окремі дослідження ґрунтовно висвітлюють взаємозв'язок між довірою до влади у суспільствах-донорах та еміграційними настановами. Відповідно до логіки цього взаємозв'язку, що більшою стає недовіра до влади у конкретному соціуму, то стрімкіше зростає бажання виїхати за його межі [10, с. 164].

Водночас у науковій літературі можна віднайти аргументовані докази на користь того, що теза про негативний вплив міграційних процесів на формування та підтримування соціального капіталу є дещо перебільшеною. Спільне дослідження канадських та бельгійських учених на основі аналізу понад 20 індикаторів, які можна вважати характеристиками культурного різноманіття та багатонаціональності у країнах Європи, у 2009 р. засвідчило низьку кореляцію між ступенем етнічного розмаїття та рівнем довіри в суспільстві [11].

Розвинемо цю думку, зазначивши, що різноманіття (етнічне, соціальне, релігійне тощо), у т.ч. зумовлене міграцією (інтеграцією мігрантів), є фактором як зростання відчуженості, так і потенційним стимулом до розвитку відкритого (об'єднуючого) соціального капіталу, який солідаризує людей з різною ідентичністю у негомогенні спільноти. Тому за правильних управлінських дій та зважених владних рішень у приймаючих суспільствах міграцію можна поставити на службу становленню соціального капіталу, конструктивній трансформації закритої його форми у відкриту, яка об'єднує суб'єктів, доволі різних за низкою демографічних, соціальних та інших ознак.

Так само, за ефективного менеджменту суспільства-донори потенційно здатні не втрачати соціальний капітал разом із мігрантами, котрі роблять вибір на користь інших держав чи спільнот. Мігранти можуть слугувати своєрідним містком між спільнотами свого походження та спільнотами, куди вони мігрують. У такий спосіб вибудовуватиметься відкритий соціальний капітал на міжгруповому (міждержавному, міжнаціональному рівні).

З цих міркувань ми підтримуємо позицію дослідників, які переконують у тому, що вплив міграційних тенденцій на соціальний капітал та довіру треба вивчати за багатьма аспектами, зокрема за формами та рівнями самого капіталу, за причинами та типами міграції (трудова, освітня, постійна, сезонна, легальна та нелегальна тощо), за соціально-економічними особливостями спільнот-донорів та спільнот-реципієнтів [12]. Наприклад, освітня, туристична, короткочасна трудова та легальна міграція, міграція

між самодостатніми в соціально-економічному сенсі спільнотами може сприяти формуванню соціального капіталу, розширенню меж професійної, ділової та міжперсональної комунікації, зміцненню довіри через зближення та знайомство між представниками різних суспільних груп. На противагу цьому тривала і / або нелегальна міграція, міграція, зумовлена політичними, військовими чинниками, «міграція виживання», а тим паче постійна міграція із свідомим розривом зв'язків зі спільнотою походження найімовірніше спричинюватимуть деформацію соціального капіталу — його обмеженість малими закритими (але нерідко ситуативними) спільнотами, утвореними експромтом з метою реалізації міграційних цілей (цілей виживання). Високою є ймовірність тотальної ерозії соціального капіталу у приймаючих спільнотах і спільнотах-донорах. Згадаймо приклади зруйнованих родин українських трудових мігрантів, які залишили свої громади у пошуках додаткового заробітку і не мали змоги підтримувати сталі контакти з родичами та друзями. На думку спадають також численні гетто в державах розвинутого Заходу для біженців та мігрантів з країн третього світу, які не змогли інтегруватись у нові умови та нове суспільство. Нерідко у приймаючих суспільствах розвивається ірраціональна фобія щодо таких гетто та їх поселенців: тут про соціальний капітал говорити взагалі не доводиться.

Отже, важливо розуміти взаємозв'язок міграційних впливів та контексту капіталізації соціальних відносин і скеровувати ці впливи у конструктивному напрямі. Як закономірність формування соціального капіталу, цей взаємозв'язок може проявлятися по-різному та потребує уваги управлінців на різних рівнях функціонування економіки.

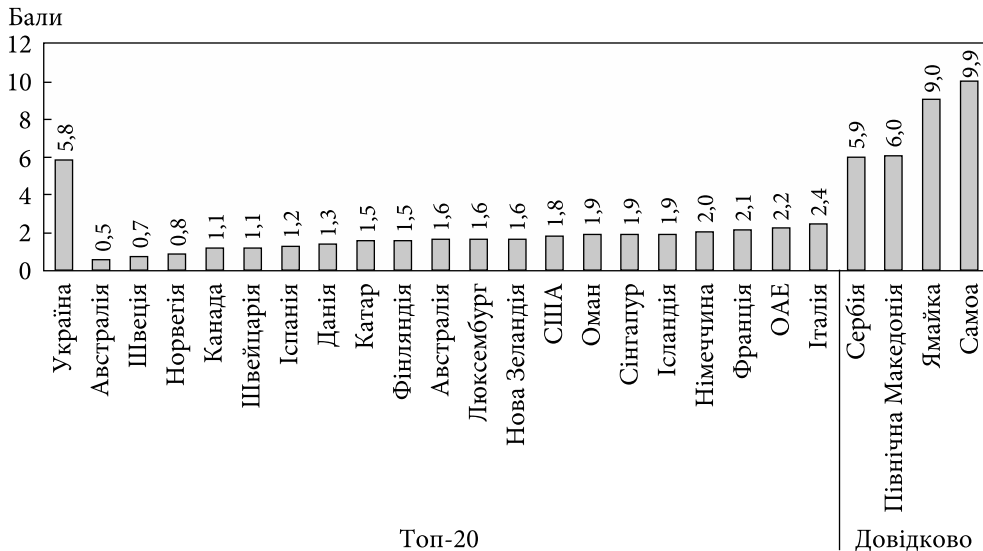
Аналізуючи тенденції соціальних настроїв щодо мобільності населення в Україні, провідні вчені зазначають, що за ставленням до міграції суспільство вже тривалий час є поділеним фактично навпіл. Приблизно половина українців (переважно люди старшого віку із вкоріненими соціальними та майновими зв'язками у своєму поселенні) декларують, що ніколи не залишать своє місце проживання. Інша половина висловлюється про бажання виїхати, проте за кордон мають намір поїхати лише близько чверті опитаних. На загал, серед прихильників міграції невизначене бажання змінити місце проживання домінує над фактичними планами про переїзд [13].

Інші дослідники, розмірковуючи про зв'язок довіри та міграції в українських реаліях, стверджують, що сучасний розвиток міграційних процесів у країні негативно впливає на соціальний капітал, нарощуючи атомізацію в суспільстві та мінімізуючи стимули соціальної активності. Очевидним є те, що Україна володіє значним потенціалом для формування міцних мереж соціального капіталу, використовуючи міграцію. Це стосується як *імміграційних тенденцій* та ставлення українців до осіб, що приїждять в Україну, так і процесів *еміграції* за межі України.

Для аналізу імміграційних впливів на довіру в українському соціумі варто вдатися до результатів уже згаданого «Світового опитування щодо цінностей» (сьомого раунду 2020 р.). Отримані дані наводять на дещо амбівалентні висновки. З одного боку, всього лише 13 % українців позитивно оцінюють феномен іммігрантів в Україну. У більшості ж інших країн респонденти вважають, що іммігранти мають позитивний вплив на соціальний та економічний розвиток їхніх громад (Албанія — 62,3 %, Велика Британія — 49,3, Іспанія — 46,6, Вірменія — 44,7 %). Під час опитування респондентів запитували думку про політику уряду щодо людей, які приїжджають в Україну для працевлаштування. Понад 40 % наших співвітчизників вважають, що необхідно суворо обмежувати кількість іноземних громадян, які приїжджають. Більше половини опитаних українців погоджуються із твердженням, що імміграція збільшує безробіття та призводить до соціальних конфліктів — 54,2 % та 51,5 % відповідно. Натомість велика частина українців схильна також думати, що в результаті імміграції заповнюються важливі вакансії, зміцнюється культурне різноманіття і надається притулок політичним біженцям, які переслідуються в інших місцях — про це заявили 48,2 %, 48,4 і 46,7 % відповідно.

У контексті еміграції та аналізу її проявів щодо українського суспільства необхідно розуміти, що вона уособлює радикалізацію питання про остаточний розрив зв'язку індивіда з Батьківщиною, а тому найбільш явно відображає стан суспільної довіри. Під час вибору поведінкових стратегій еміграція сприймається як «крайня опція», коли має місце повне вичерпання можливостей співжиття індивідів у своїй країні. Мотиви до еміграції можуть бути різними, але значною мірою вони виявляються каталізованими саме дефіцитом довіри у суспільстві. Саме тому еміграцію, особливо еміграцію найбільш активного населення, ми трактуємо як лакмусовий папірець стосовно стану розвитку соціального капіталу в Україні.

За нашим спостереженням, результати аналізу еміграційних настанов в Україні видаються такими ж неоднозначними, як і у випадку ставлення до іммігрантів. Індикатор для оцінки цих настанов міститься серед складових Індексу неспроможності, що з 2005 р. розраховується експертами міжнародної громадської організації «*The Fund for Peace*» для більшості країн світу. Країни, охоплені цим індексом, оцінюються за 12 критеріями, які слугують низовими індикаторами для його побудови. За підсумками дослідження формується бальна оцінка для кожного критерію за шкалою від 0 (найвища спроможність і низькі ризики та загрози) до 10 (найменша спроможність і високі ризики та загрози). Серед низових індикаторів увагу привертає індикатор «Еміграція та “втеча” інтелекту»: він оцінює обсяги еміграції професіоналів, «середнього класу» та економічно активного населення, а також процеси репатріації та тенденції зростання діаспор. Що ближчим є значення цього індикатора до нуля, то

Рис. 4. Субіндикатор «Еміграція та «втеча» інтелекту» Індексу неспроможності в окремих країнах світу та в Україні, 2020 р., балів
Джерело: побудовано за даними [14].

кращою для країни є ситуація стосовно еміграції представників середнього класу.

На рис. 4 відображено результати України за обраним показником за підсумками 2020 р. у порівнянні з результатами топ-20 країн, які найменше страждають від феномену «втечі інтелекту» та розриву зв'язків зі своїми економічно самодостатніми і соціально зрілими громадянами. На основі представлених даних можна однозначно стверджувати про значну налаштованість вітчизняного середнього класу на еміграцію. Так, позиція Італії як найменш успішної у топ-20 країни є вдвічі кращою за позицію України. З іншого боку, в спектрі від 0 до 10 український результат (5,8) знаходиться ближче до середнього значення, що свідчить про поміркованість у питанні еміграції.

Необхідно додати, що аналізований показник для України у проміжку 2006—2017 рр. мав тенденцію до невпинного покращення (з драматичних 7,5 балів до результату у 4,9 балів, тобто до середнього значення за 10-бальною шкалою). Але вже у 2018 р. він зафіксував суттєве погіршення до 5,2 балів, що триває досі. На цій основі можна стверджувати, що міграційні процеси загалом негативно відбиваються на функціонуванні та сталості соціальної довіри в Україні. Проте потенціал конструктивного впливу міграції на соціальний капітал існує і проявляється стосовно імміграції в країну і щодо еміграції з неї. Адже ставлення українців до іммігрантів має фактично однаковою мірою і позитивну, і негативну тональність. А щодо

еміграційних настанов Україна займає середні значення в міжнародних рейтингах за шкалою від 0 до 10 балів.

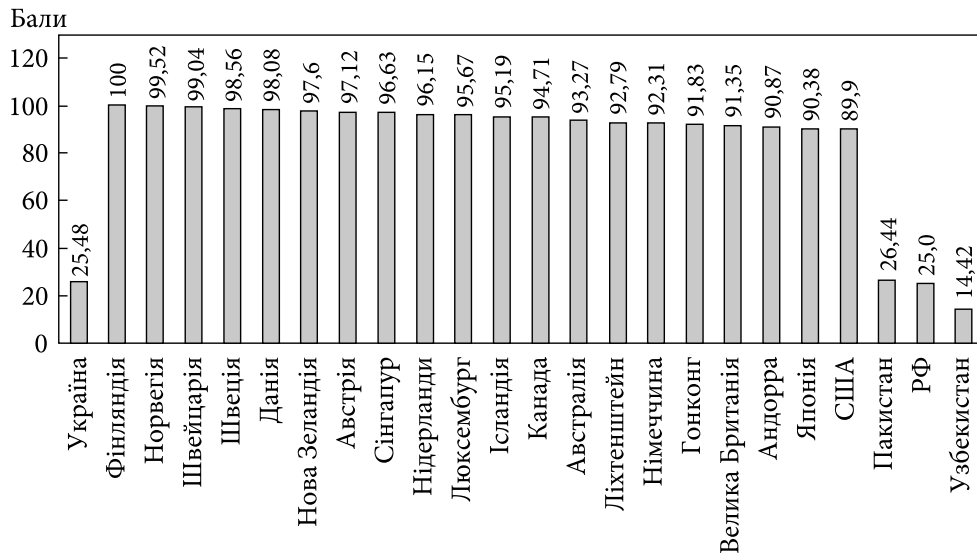
Четверту важливу закономірність формування соціального капіталу ми пов'язуємо із дієздатністю соціальних норм як одного з наріжних елементів цього капіталу. Цю закономірність можна визначити як *норм-ко-респондентність* соціального капіталу. Вона відображає об'єктивний взаємозв'язок довіри до соціальних норм (ступеня їх суспільного визнання та прийняття) та продуктивності соціального капіталу.

Відомо, що продуктивний соціальний капітал має за мету створення різноманітних економічних благ для задоволення потреб індивідів та спільнот. Важливо, що індивідуальні та соціальні потреби не протиставляються — задоволення одних не є підставою для ігнорування інших. Загальний добробут у суспільстві є передумовою індивідуального благополуччя і навпаки: добробут кожного окремого індивіда розглядається як запорука сталого функціонування соціуму. Непродуктивний же соціальний капітал формується тоді, коли міжіндивідуальна згуртованість та соціальні зв'язки використовуються для задоволення егоїстичних потреб окремих осіб і груп на загальносуспільну шкоду. Такий капітал перешкоджає розвитку суспільства і становить небезпеку для його цілісності.

Ескалація непродуктивного капіталу великою мірою опосередкована недоліками в формальній системі соціальних норм. Неefективні і недієві норми не користуються довірою агентів, що взаємодіють. У кращому випадку такі норми просто ігноруються — як, скажімо, непоодинокі фрагменти із вітчизняного законодавства, що хронічно не виконуються (наприклад, вимоги щодо оплати праці українських науковців).

У гіршому випадку — норми із декларативних вимог перетворюються на реальні бар'єри, для подолання яких власне згуртовуються агенти. Дотримання закону перетворюється у слабкість, а заклик до законності викликає іронію. Так виникають та усталюються корупційні практики та тіньові відносини, а соціальні зв'язки та їх учасники вибудовують непродуктивний для суспільства соціальний капітал. Спонтанно постають нові норми і правила, альтернативні попереднім — недієвим та обструктивним. Проте вони, як правило, обслуговують ситуативні інтереси тих агентів, які залучені у позалегальну чи напівлегальну взаємодію. Для суспільства ж нові норми залишаються такими само шкідливими і неefективними, як ті, які вони замінюють, стимулюючи ще більшу недовіру до нормативної системи та її інституцій. Все це означає, що довіра до наявної системи норм і правил є запорукою соціальної довіри у сенсі продуктивності соціальних мереж та її значення для життєдіяльності суспільства.

Довіра до норм засвідчує наявність у міжсуб'єктних відносинах обґрунтованого очікування еfективної здатності правил і регуляцій орга-

Рис. 5. Елемент «Верховенство закону» системи *Worldwide Governance Indicators* в окремих країнах світу та в Україні, 2019 р., бали
 Джерело: побудовано за даними [15].

нізувати та забезпечувати взаємодію. Така довіра актуалізується для кожного виду норм в їх ієрархії: і для загальних — вищого рівня (наприклад, законів), і для локальних — нижчого рівня (наприклад, цивільних угод). Довіра також однаково важлива для формальних і неформальних норм. Важливо, щоб між загальними і локальними, а також між формальними й неформальними нормами не було взаємної суперечності. У цьому контексті довіра до загальних і формальних норм має пріоритетне значення порівняно з довірою до локальних і неформальних норм. Загальні норми втілюють всеохоплюючий консенсус, який уможливує і скеровує функціонування різноманітності локальних норм. Останні лише деталізують загальні норми, наближаючи їх до умов конкретної трансакції. Зі свого боку, неформальні норми, які довели свою ефективність та отримали загальну довіру, з часом теж формалізуються (записуються, проникають у формальні норми).

Для оцінювання довіри до соціальних норм в українському суспільстві пропонуємо використовувати індикатор верховенства закону з групи показників *Worldwide Governance Indicators* від Світового банку. Ця група включає оцінки правових факторів економічного зростання для більшості країн світу. Індикатор верховенства закону ілюструє експертне і громадське сприйняття законодавчих актів (упевненість у їх адекватності), а також ситуацію з дотриманням законів у суспільстві. Країни проранжовано за шкалою від 0 до 100 балів, де 100 — найкраща позиція. Рис. 5 містить

значення цього показника 20-ти найуспішніших за ним країн світу у порівнянні з результатами України в 2019 р.

Як свідчать дані рис. 5, суспільна довіра до норм в Україні є вкрай низькою. Наша країна знаходиться фактично «на дні» рейтингової таблиці — разом з найвідсталішими у соціально-економічному аспекті країнами. Зазначимо, що результат України був практично таким же провальним і в попередні роки (24,04 бали у 2018 р., 25,00 — у 2017 р., 24,52 — у 2016 р.).

Зважаючи на такі підсумки стосовно дієвості соціальних норм, доволі очікуваними та зрозумілими видаються результати України ще в одному міжнародному дослідженні, — рейтингуванні країн за Індексом сприйняття корупції від глобальної дослідницької коаліції «*Transparency International*». Україна завершила 2020 р. із показником у 33 бали із можливих 100 (рейтингування передбачає, що максимальна оцінка означає найбільші успіхи у боротьбі з корупцією). Тобто за сприйняттям корупції наша країна також перебуває близько до фактичного «дна» рейтингу [16] (117 місце серед 180 країн). Треба віддати належне, що в останні роки Індекс сприйняття корупції у вітчизняному суспільстві має тенденцію покращуватися. Так, ще у 2016 р. українські результати оцінювалися у 30 балів (130 місце), а в 2014 — 26 (142 місце).

Зазначене засвідчує, що норм-кореспондентність як закономірність здійснення соціальної капіталізації в Україні залишається реалізованою у спосіб, що не сприяє продуктивності цієї капіталізації. Суспільне визнання та прийняття соціальних норм перебуває на критично низькому рівні, а соціальний капітал набуває деструктивних ознак, як у випадку з корупційними діями.

Висновки. Нами виявлено основні закономірності формування соціального капіталу, які по-різному проявляються в Україні. *Емпатія* як перша закономірність, що означає взаємозв'язок між раціональністю та соціальністю людської взаємодії, має найбільш яскраві та позитивні прояви у вітчизняному соціумі. Економічні агенти з готовністю та зважено відгукуються на потреби своїх візаві у соціальних відносинах. Таку реалізованість емпатії в нашій країні треба сприймати як міцний фундамент для розвитку соціального капіталу.

Характер прояву другої закономірності — *ризик-рефлексивності*, що вказує на взаємозв'язок між сприйняттям ризиків та суб'єктивними перевагами щодо соціальних груп, в Україні змушує економічних агентів робити вибір на користь соціальних мереж вертикального і закритого типу, де ризики мінімальні / відсутні.

Третя закономірність, що демонструє взаємозв'язок міграції та соціальної довіри (*міграційний імпакт*), в Україні проявляється неоднозначно. З одного боку, інтенсифікація міграційних процесів шкодить утвердженню соціальної довіри. З іншого — маємо свідчення на користь потенціалу

конструктивного впливу мобільності населення на соціальний капітал. Цей потенціал актуалізується щодо імміграції в країну і еміграції за її межі. Очевидно, є потреба у правильних та системних управлінських діях для активізації ймовірних позитивних ефектів міграційних тенденцій стосовно розвитку соціального капіталу в Україні.

Четверта закономірність, визначена нами як *норм-кореспондентність*, що фіксує взаємозв'язок довіри до соціальних норм та продуктивності соціального капіталу, в нашій країні реалізується у напрямі зміцнення саме непродуктивної його форми. Адже вітчизняна громадськість та експерти не готові визнавати та приймати наявні соціальні норми як ефективні та необхідні.

Виявлені та проаналізовані закономірності формування соціального капіталу дають підстави стверджувати, що в сучасних умовах економічних та інституційних потрясінь, спричинених військовою агресією РФ, триває радикальна трансформація системи взаємодій українського громадянського суспільства. В умовах війни соціальний капітал постає ефективним засобом боротьби на засадах соціальної відповідальності і солідарності, активного формування і використання соціальних зв'язків, згуртованості та високої вмотивованості спільноти у боротьбі проти ворога.

ЛІТЕРАТУРА

1. Соціальний капітал України: теоретико-методологічні основи формування: кол. монографія / С. І. Бандур, Л. Г. Богуш, Т. А. Заяць та ін. Київ, 2010. 210 с.
2. Gargiulo M., Benassi M. Trapped in your own net? Network cohesion, structural holes, and the adaptation of social capital. *Organization Science*. 2000. № 11 (2). P. 183—196.
3. CAF Publications. URL: <https://www.cafonline.org/about-us/publications> (дата звернення: 01.07.2022).
4. Global Entrepreneurship Index. URL: <https://thegedi.org/global-entrepreneurship-and-development-index/> (дата звернення: 01.07.2022).
5. Ukraine in World Values Survey 2020. Resume of the Analytical Report / NGO Ukrainian Centre for European Policy. Kyiv, 2020. URL: http://ucep.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/WVS-UA_2020_report_ENG_WEB.pdf (дата звернення: 01.07.2022).
6. World Values Survey Wave 7 (2017-2020) Results in % by country. Study # WVS-2017v1.6.2. URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV7.jsp> (дата звернення: 01.07. 2022).
7. Лібанова Е. М. Про основні положення Національної доповіді «Українське суспільство: міграційний вимір» (стенограма наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 19 грудня 2018 р.). *Вісник Національної академії наук України*. 2019. № 2. С. 36—43.
8. Alonso J. A. International Migration and Development: A review in light of the crisis. *UN Committee for Development Policy Background Paper*. 2011. No. 11(E). URL: http://www.un.org/en/development/desa/policy/cdp/cdp_background_papers/bp2011_11e.pdf (дата звернення: 01.07. 2022).
9. Putnam Robert D. E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century. The 2006 Johan Skytte Prize Lecture. *Scandinavian Political Studies*. 2007.

- Vol. 30. Iss. 2. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9477.2007.00176.x> (дата звернення: 01.07.2022).
10. Звонар В. П. Соціальна відповідальність як соціоекономічний феномен: теорія та українські реалії: монографія. / Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. Київ, 2018. 288 с.
  11. Hooghe M., Reeskens T. Ethnic Diversity and Generalized Trust in Europe: A Cross-National Multilevel Study. *Comparative Political Studies*. 2009. № 42. P. 198—223.
  12. Степанова О. В. Накопичення соціального капіталу в системі інтеграції мігрантів. *Ефективна економіка*. 2012. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2012_2_46 (дата звернення: 01.07.2022).
  13. Українське суспільство: міграційний вимір: національна доповідь. / Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. Київ, 2018. 396 с.
  14. Fragile States Index Data / The Fund for Peace. URL: <https://fragilestatesindex.org/excel/> (дата звернення: 01.07.2022).
  15. Worldwide Governance Indicators Dataset. URL: <http://info.worldbank.org/governance/wgi/pdf/wgidataset.xlsx> (дата звернення: 01.07.2022).
  16. Corruption Perceptions Index. Results table. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2020/index/ukr> (дата звернення: 01.07.2022).

REFERENCES

1. Bandur, S. I., Bohush, L. H., Zaiats, T. A., Diakonenko, O. I., Kutsenko, V. I., & Tsymbal, O. I. (2010). Social capital of Ukraine: theoretical and methodological foundations of formation. Kyiv [in Ukrainian].
2. Gargiulo, M., & Benassi, M. (2000). Trapped in your own net? Network cohesion, structural holes, and the adaptation of social capital. *Organization Science*, 11(2), 183–196.
3. CAF publications (2022). https://www.cafonline.org/docs/default-source/about-us-research/cafworldgivingindex2021_report_web2_100621.pdf
4. Global entrepreneurship index (2022). https://theledi.org/wp-content/uploads/2021/02/2019_GEI-2019_final_v2.pdf
5. Ukraine in World Values Survey 2020. Resume of the Analytical Report (2020). http://ucep.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/WVS_UA_2020_report_ENG_WEB.pdf
6. World values survey wave 7 (2017-2020) (Study # WVS-2017v1.6.2.) (2022). <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV7.jsp>
7. Libanova, E. M. (2019). On the main provisions of the National Report “Ukrainian society: the migration dimension” (transcript of the scientific report at the meeting of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine on December 19, 2018). *Vysnuk of the NAS of Ukraine*, 2, 36-43 [in Ukrainian].
8. Alonso, J. A. (2011). International Migration and Development: A review in light of the crisis. UN Committee for Development Policy Background Paper. http://www.un.org/en/development/desa/policy/cdp/cdp_background_papers/bp2011_11e.pdf
9. Putnam, R. D. (2007). E pluribus unum: Diversity and community in the twenty-first century. The 2006 Johan Skytte Prize lecture. *Scandinavian Political Studies*, 2(30). <https://doi.org/10.1111/j.1467-9477.2007.00176.x>
10. Zvonar, V. (2018). Social Responsibility as a Socioeconomic Phenomenon: Theory and Actualities in Ukraine. Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
11. Hooghe, M., & Reeskens, T. (2009). Ethnic diversity and generalized trust in Europe: A cross-national multilevel study. *Comparative Political Studies*, 42, 198-223.

12. Stepanova, O. V. (2012). Accumulation of social capital in the system of integration of migrants. *Effective economy*, 2. http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2012_2_46 [in Ukrainian].
13. Aksónova, S. Yu., Antoniuk, V. P., Banchuk, O. A., Hladun, O. M., Hnatiuk, T. O., & Yarosh, O. M. (2018). Ukrainian society: the migration dimension. Kyiv [in Ukrainian].
14. Fragile states index data (The Fund for Peace) (2021). <https://fragilestatesindex.org/wp-content/uploads/2021/05/fsi-2021.xlsx/>
15. Worldwide governance indicators dataset (2022). <http://info.worldbank.org/governance/wgi/pdf/wgidataset.xlsx>
16. Corruption Perceptions Index. Results table (2022). <https://www.transparency.org/en/cpi/2020/index/ukr>

Стаття надійшла до редакції журналу 06.07.2022.

V. P. Zvonar, Dr. Sc. (Economics), Professor
Borys Grinchenko Kyiv University
04212, Ukraine, Kyiv, Marshall Tymoshenko Ave., 13-B
E-mail: v.zvonar@kubg.edu.ua
ORCID: 0000-0003-1300-4791
Scopus ID: 57221620755

O. I. Dyakonenko, PhD (Economics), Senior Research Fellow
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Taras Shevchenko Blvd., 60
E-mail: oksana.dyakonenko@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4645-7471

O. Yu. Sova, PhD (Economics), Senior Research Fellow
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Taras Shevchenko Blvd., 60
E-mail: sovy@ukr.net
ORCID: 0000-0001-6386-6432

REGULARITIES OF SOCIAL CAPITAL FORMATION IN UKRAINE: THEORETICAL FRAMEWORK AND INTERNATIONAL CONTEXT

In the paper, the regularities of the formation of social capital as a component of the problem of capitalization of social interaction have been studied. The methodological approach of the research includes two aspects: theoretical, the purpose of which is to substantiate the theoretical structure of the regularities of the formation of social capital; analytical, according to which the manifestation of the revealed regularities in Ukraine and other countries has been assessed.

Four main regularities have been considered (empathy, risk reflectivity, migration impact, norm correspondence), which determine the functioning of the essential elements of social capital, as well as the features of transformation and conversion of its forms. The selection of proper economic indicators that reflect trends in the manifestation of social capital formation has been performed. The results of analytical assessment of the actualization of the specified regularities in Ukraine compared to other countries have been presented. The research revealed that empathy, as a relationship between rationality and sociality of human interaction, constitutes a solid foundation for the development of social capital and has the most vivid and positive manifestations in Ukrainian society when economic agents

readily and carefully respond to the needs of their counterparts in social relations. The paper demonstrates the features of the differentiation of forms of social capital according to the direction of internal connections within social networks and the homogeneity (density) of social networks. The determinism of the variability of the forms of social capital is substantiated by the different perceptions of risks by the agents of social interaction. The low tolerance of Ukrainian economic agents to risk has been registered. This determines their preferences regarding participation in vertical and closed social networks. The relationship between migration (mobility) and social trust is revealed. It is argued that the relationship manifests itself in the generally ambiguous impact of immigration to Ukraine and emigration from Ukraine on the functioning of trust networks. This testifies to the possibilities and reserves of managing such an impact to increase social capital in the country. The objective relationship between trust in social norms (the degree of their social recognition and acceptance) and the productivity of social capital is specified. It has been observed that in Ukraine, a critically low level of trust in social norms and norm-setting institutions contributes to the development of corruption and destructive social networks.

Keywords: social capital, regularities of formation, structure, social network, comparison.